

Qismət Yunusoğlu
Bakı Dövlət Universitetinin müəllimi

(əvvəlki ötən nömrədə)

"...Hələ Azərbaycanda elə vələr var ki, Dədə Qorqud onların qapılarını açmayıb, onların kitab rəflərində "Dədə Qorqud dastanı" yoxdur. Biz o zaman babalarımızın, türk əcdadlarımızın əsil övladı olmağa layiq olacağıq ki, "Dədə Qorqud dastanı" həm həqiqi, həm də məcazi mənada bütün Azərbaycanlı evlərinin sakini olsun, ailə üzvü olsun. Yəni, bu "Kitab" hər evdə olsun, hər ailədə onu oxusunlar və hər ailə öz yetirmələrini onunla tərbiyə etsin..." Tofiq İsmayıl oğlu Hacıyev (1936-2015), dilçi-alim, AMEA-nın akademiki, Türk Dil Qurumlarının həqiqi üzvü, f.e.d., professor, əməkdar elm xadimi.

Urmiya gölü hövzəsindən Böyük Qafqaz dağlıq silsiləsində, Güney Qafqazın Kür və Araz çaylarının orta-aşağı axarlarında, qapalı Xəzər dənizinin qərb sahillərində e.ə. I minillikdə qəbilə-tayfa, eləcə də ilkin dövlət ittifaqları təmsalında mövcud olmuş Bütöv Azərbaycanın tarixi-coğrafi sərhəd hüdudlarının ilk olaraq epos-dastan təsviri (qədim yunan-roma alimləri və coğrafiyaşünasları Ksenofontun (e.ə. V əsr), Herodotun (e.ə. 484-425-ci illər), Strabonun (e.ə. 63-24-cü illər)...əsərləri ("Anabasis" (və ya "On minin geri çəkilməsi"); "Tarix"; 17 hissədən ibarət "Coğrafiya" əsərinin 11-ci hissəsi..) və xəritələri (K.Ptolomeyin xüsusilə 100-170-ci illər) nəzərə alınmaqla) kimi elmi-nəzəri dəyər kəsb edən "Kitabi-Dədə Qorqud" boyalı sırasında I - "Dirse xan oğlu Buğac xan boyu" həm də Qərbi Azərbaycanın zəngin təbiətinin salnaməsi kimi qiymətlidir.

Bu boyda adı çəkilən Oğuz ellərinin öndər hakimlərindən olan Bayandur xanla, Dirse xanla, Buğac xanla bağlı antroponimlərin ("Bayan", "Bayandur", "Buğac"...) Zəngəzur, Dərələyəz, Şörəl mahallarında tarixən təşəkkül tapması, hadisələrin cərəyan etdiyi coğrafi məkanlara ("yaylaqlardan o qoyun ver", "qaytalandan (dəvə saxlanılan yer-Q.Y.) qızılı dəvə ver bu oğlana"...), landşaft-relyef vahidlərinə ("çılpaq yatan Ala dağdan söz-sov adlayıb keçər", "köksü gözəl dağa ov çıxır"...), təbii coğrafi bölgələrə ("İç Oğuz", "Qalın Oğuz", "qalın kafir elləri...") uyğun gələn orotoponimlərin mövcudluğu dastan dilinin tarixi-coğrafi məlumatlardan öz olunduğunu göstərir.

"Dəvə" adı ilə başlayan zooto-

ponimlərin Qərbi Azərbaycanda geniş yer alması heç də təsadüfi deyil. Elə Göyçə mahalında Dəvəaxur kəndində dəvələrin qışda saxlandığı yerin, tövlələrin yurdu 1960-cı illərə qədər qalırdı...

Göyçə gölünün şimal-şərq və şimal-qərb hissələrində də Dəvədəş və Dəvəboynu dağları, Dərələyəz dağlıq silsiləsinin qərb yamaclarında dağ aşırımı-Dəvəgözü... toponimlərinin tarixi Kitabın tarixində də qədimdir.

dağının etəyindəki Gözəldərə kəndi (başqa adı Kiçikli, 1918-ci ildə kökənli əhalisi qovularaq əvlərində Qars vilayətindən sürülən haylar yerləşdirildi, adını dəyişib "Vardanik" qoyublar), Ağrıdağ düzündə Gözəldərə kəndi (bu yurddada 1918-ci ilin eyni qanlı olayı baş verib, indi "Qəxdəzor" adlanır), Dərələyəz dağlıq hövzəsində 30 km uzunluğunda Gözəldərə (eyniadlı çay da axır) vadisi, Zəngəzur mahalında Gözəldərə

ngəzur, Ağbaba, Şərqi Göyçə... dağlıq silsilələrinin zirvələrində, yamaclarında, qayalarında... indi də müqəddəsliyini, saflığını... qoruyub saxlamaqdadır, ərəngiz təbiətimizin bir parçası kimi... Zəngibasar vadisində Buzxana kəndi (başqa adı Ağcaqışlaq) kimi...

Dərələyəz mahalının Paşalı nahiyəsinin Mərətus və Köçbəy kəndlərinin arasında Dıblar dağının Buzxana zirvəsi qayalı, kolukoslu çəmənlikdir. Mərətus

kəndinin əhalisi 1918-ci ilin qanlı hücumlarından sonra Osmanlı Türkiyəsi ərazisinə keçmiş, kənd isə dağılmışdır.

Qərbi Zəngəzurun Qarakilsə nahiyəsinin Buğacıq kəndinin əhalisi 1905-1906-cı illərdə quldur həydaşnak silahlılarının aramsız basqınlarına, qətl və qarətlərinə məruz qaldığından bu kənd tamamilə yox olmuşdur. "Buğa" kök tərkibindən emələ gələn toponimlər Sürməli qəzasında dağ ("Buğa-

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında Qərbi Azərbaycan təbiəti..

Vedi nahiyəsinin Haçaparaq kəndi də eyni mənani ifadə edir ("dəvə hürgüclərinə oxcar dağların arasında yerləşən kənd"), 1880-ci il "Qafqaz haqqında məlumat toplusu"nda göstərilir ki, 1873-cü ildə bu kənddə 99 həyat, 756 nəfər Türk-Müsəlman əhali olub, 1912-ci ildə isə 1010 nəfər ("Qafqaz təqviminin"nin məlumatı). 1935-ci ildə kəndin adı "Zəhmət", 1991-ci ildən sonra "Xaçpar" qoyulub. SSRİ Nazirlər Sovetinin 23.12.1947-ci il tarixli 4083 nömrəli qərarı ilə Haçaparaq kəndinin əhalisi məcburi olaraq Kür-Araz ovalığına köçürülmüşdür.

Bu bölgədə Dəvəgözü çayı axır (ibtidai insan sürüsü "Uxtuakunk" deyir), Dərələyəz mahalında Dəvəölen kənd-qışlaq, XIX əsrədək mövcud olmuşdur.

Vedibasar-Zəngibasar hövzəsində, Ağrıdağ düzündə, İrəvan şəhərindən 48 km cənub-şərq tərəfdə yerləşən Dəvəli kəndinə (eləcə də qonşu Türk-Müsəlman kəndlərinə) birləşmiş rus-hay qüvvələri 1828-1829-cu illərdə Cənubi Azərbaycandan (çar I Nikolayın (1796-1855) 21.03.1828-ci il tarixli fərmanı əsasında) və Osmanlı Türkiyəsi ərazisindən (Ədirnə sülh müqaviləsinin (14.09.1829-cu il) şərtlərinə görə) hay köçü sürülüb, bu yaşayış məntəqəsi 1975-ci ildə "Ararat" adlandırılıb.

I boyun təbiət təsvirləri xüsusi yer adlarını nişan verir-"köksü gözəl dağları..." və ya "...çılpaq yatan Ala dağ..." Qərbi Azərbaycanın orotoponimlərinin, peyzaj gözəlliklərinin soraqçısı kimi.

Pəmbək dağlıq silsiləsində, Zəngibasarında Gözəldərə kəndi (Van gölüne Gözəldərə çayı tökülür), Şörəl nahiyəsindəki Gözəldərə

dağ"), Mehri nahiyəsində yaşayış məntəqəsi ("Buğavar") və qış otlaq sahəsi ("Buğakar"). Dağ Borçalıda dağ zirvəsi ("Buğatəpə")... Dastan dilinin milli-mənəvi izi kimi coğrafi ünvan hüququ qazanmışdır, minilliklər boyunca, tarixi keçmişimizdən özü bəri, həm də yurdumuzun odunu-ocağını qoruyub saxlamışdır...

Göyçə gölü yaxınlığındakı Toğluca kəndinin cənub-qərbində Ocaq dağı sakral-irfanı dəyəri ilə maddi-tarixi irs keçmişini yaşayıb, kənd

kəndi 1918-ci ildən sonra yer üzündən silinmişdir, Gümrü şəhəri yaxınlığındakı Gözəldərə kəndinin 200 nəfər dinc sakini kənd məscidində 1918-ci ildə amansızlıqla yandırılmışdır, A.Ozanyanın və Q.Nijdenin quldurları tərəfindən, Göyçə gölünün şimal-şərq hissəsində Gözəldərə dağı yaylaq obalarının yurd-ocağı yeri... Oğuz elatının igidlərinin ruhunu yaşadan doğma coğrafi məkanlarımızdır, yerlərimizdir...

"...çılpaq yatan Ala dağ" çox güman ki, Alağöz dağı (4090 m) nişan verir, Qərbi Azərbaycanın ən uca zirvəsidir. Bu silsilə dağ çəmənlikləri ilə örtülüdür ("çılpaq" mənası görünən uca yerlərində meşə örtüyünün olmamasına işarədir, amma ətərlərində meşə massivləri vardır), şərqdən qərbə tərəf 40 km, şimaldan cənuba isə 30 km məsafədə uzanır.

Təbiət mənzərələrinin müxtəlif təchəhərlə ("qara yallı gözəl Qazlıq atı...", "azgın dinli kafirler...") təsvir edilməsinə rəğmən "qalın Oğuz ellərinə" üz tutmaq istəyi bir daha Dastan hadisələrinin Qərbi Azərbaycanda cərəyan etməsinə, toponimlərinin Oğuz-Selcuq mənşəyinə tarixi bir sübutdur.

"Qarı-buzu eriməyən Qazlıq dağı" Basarkeçər, Dərələyəz, Zə-

kəndi Naxçıvan diyarının Biçənək aşırımına, Batabat gölüne, Kükü, Biçənək...kəndlərinə 8-10 km-lik məsafədə idi. Köçbəy kəndinin quzeyindəki Qısır dağında, Cul aşırımında da illərlə qalaqlanmış qar-buz yığınları, topaları qalırdı.

Göyçə gölünün şimal-şərq hissəsində, Qaraqoyunlu nahiyəsinin Toğluca kəndinin şimal-şərqindəki (7-8 km aralı) Kirgiz dağının qonunda Kərbəlayi Əsədın yaylağında da, "Gığı dərəsi"nin başlanğıcında, Qazangöl dağında (Zəngəzur dağlıq silsiləsinin şərq yamacında), Qapan nahiyəsinin Yuxarı Pürülü kəndinin şimal-qərbində, Dərməzur çayının mənbəyində, Çiləderəsi boyunca-Qonçalı və Qırklar dağlarında, Oyuq yaylağında da... daim qar örtüyü-buz yığnağı qalmışdır.

"Dirse xan oğlu Buğac xanın boyu"nda Oğuz bəylərinin-igidlərinin adları çəkilir-Bayandur xan, Dirse xan, Buğac xan... və bir çox antroponimlər bu adlarla mənalanıb, qədim Oğuz ellərində...

Qərbi Azərbaycanın Qarakilsə nahiyəsinin Bayandur kəndi antroponim kimi Oğuz tayfalarının adını yaşadır, 1959-cu ildə sonra "Vaqatur" adlanır.

Şörəl mahalındakı Bayandur

din dünya görmüş yaşlı sakinlərinin- Əmirvan Hüseyn oğlu Hüseynovun (1911-2006), İsaq İsmayıl oğlunun (1911-1986), Hüseyn Oruc oğlunun (1934-2007)... bildirdiyinə görə bu dağın günbatan yönündə, Göyçə gölüne tərəf, Uzundərə çayı (bu çay Göyçə gölüne tökülür, uzunluğu 7-8 km-dir) boyunca (kəndin cənub-qərbində) uzanan Quzeytəpədə Bayandur xanın qəbrı var... bu yerdəki əski yurd-ocaq yerləri 1926-cı ildə qalırdı...

(ardı növbəti saylarımızda)

R.S. Şerur-Dərələyəz mahalının Paşalı kəndinin kökənli əhalisi 1918-ci ildə hay-daşnak quldurları tərəfindən qovulmuş, onların evlərində Osmanlı Türkiyəsindən köçürülən hay sürüsü yerləşdirilmiş, nahiyə mərkəzi kimi bu kənd 1935-ci ildə Əzizbəyov rayon mərkəzi olmuş, 1991-ci ildən "Vayk" adlanır.

(Yazının hazırlanmasında həm də Qərbi Azərbaycanın Paşalı nahiyəsinin Köçbəy kənd sakini Kirman Məmiş oğlu Xanlarovun (1947), Qaraqoyunlu nahiyəsi, Toğluca kənd sakini Kamran Mehralı oğlu Qasımovun (1961) və Qapan nahiyəsi, Yuxarı Pürülü kənd sakini İsmayıl Gəncalı oğlu Əhmədovun (1969) məlumatlarından istifadə olunmuşdur.)